

JOHAN ENEGREN:

Den sovjetiska ateismen

Den sovjetiska staten kan inte erkänna alternativa eller konkurrerande ideologier som jämlikar. Det skulle leda till intellektuell pluralism.

Kampen mot den religiösa livsåskådningen är en inbyggd nödvändighet och inte avhängig kyrkornas politiska inställning eller följsamhet.

Jur och fil kand Johan Enegren har tjänstgjort i Moskva under två år. Han är nu stationerad i USA.

Ända sedan Keston College grundades år 1970 av den anglikanske prästen Michael Bourdeaux, själv rysktalande och stipendiat vid Moskvas universitet åren 1959–1960, har detta institut ägnat sig åt ett inträngande och lidelsefritt studium av de religiösa samfundens villkor i kommunistiska länder, särskilt Sovjetunionen och de östeuropeiska staterna.

Keston College härleder sitt namn från en förort söder om London, där institutet sedan 1978 är inrymt i ett gammalt skolhus. Keston förfogar över ett utmärkt bibliotek och ett i sitt slag oöverträffat arkiv, i varje fall vad beträffar sovjetiskt underjordiskt material, sk samizdat. Institutets forskningsavdelning består fn av specialister på Sovjetunionen, Ukraina, Polen, Rumänien, Tjeckoslovakien, Ungern och Östtyskland. De utför grundforskning, bidrar med material till Kestons publikationer och står till förfogande för medverkan i radio och television samt för föredrag och privata konsultationer. Avdelningen upprätthåller även förbindelser med specialister i hithörande ämnen i andra länder.

Keston leds alltjämt av Bourdeaux, som vid sin sida har en styrelse (Council of Management) och ett antal höga beskyddare, däribland ärkebiskopen av Canterbury, den katolske ärkebiskopen av Westminster, Storbritanniens överrabbin, den ortodoxe biskopen av Thyateira och Storbritannien samt kardinalen König. Dessa personer ger onekligen en ekumenisk anstrykning åt institutets verksamhet. Denna är säkerligen helt avsiktlig emedan Keston, som har en till religion positiv grundinställning, står fritt från alla konfessionella bindningar.

Denna oavhängiga ställning får sägas vara en förutsättning för att kunna verka som objektiv bedömare av de olika samfundens förhållande till respektive kommunistiska statsmakt.

Keston utger regelbundet två publikationer: kvartalstidskriften "Religion in Communist Lands" (RCL), som började utkomma år 1972, och den var fjortonde dag utkommande nyhetsbulletinen "Keston News Service" (KNS). I RCL har bla Bourdeaux skrivit insiktsfullt om den sovjetiska manipulationen av de verkställande organen vid Kyrkornas Världsråd i Genève (RCL 1985/1 s 4 ff). Samma ämne har på svensk botten berörts av Gösta Hultén och Jan Samuelsson i boken "Omaka Par" (Salt & Ljus, Malmö, 1985) men förefaller ha rönt föga eller intet intresse hos Svenska kyrkans högsta styresmän. Detta förhållande är inte ägnat att förvåna emedan den kyrkliga hierarkien i allmänhet lagt ned stor möda på arbetet inom Kyrkornas Världsråd; så tex avancerade ärkebiskopen emeritus Sundby till vicepresident i denna församling.

I RCL 1985/3 skriver den holländske historikern William Van Den Bercken, lektor i sovjetisk historia vid universitetet i Utrecht, över ämnet "Religion och ateism i Sovjetunionen". Ämnet kan ju tyckas föga uppseendeväckande. Sovjetunionen är förvisso en marxist-leninistisk partidiktatur och som sådan definitionsmässigt ateistisk. Van Den Bercken vinklar emellertid sitt studium av ämnet på ett sådant sätt att han framhäver skillnaden mellan den konventionella, filosofiska ateismen i Väst och den politiska, sovjetiska.

En etatistisk ideologi

Van Den Bercken erinrar inledningsvis om att den sovjetiska ideologien traditionellt identifierats med den dialektiska och historiska materialismens samhällsteori. Han hävdar dock att den sovjetiska kommunistiska ideologien i vår tid inte bör tolkas som en filosofi eller samhällvetenskap utan som en statsbärande, eller etatistisk, ideologi. Denna tolkas av de styrande så att den maximerar statens inflytande över individens liv.

Van Den Bercken definierar tre funktioner hos denna ideologi. Dess *informativa* funktion består i att rättfärdiga sovjetstatens politik. Den *känslomässiga* funktionen är ägnad att skapa ett emotionellt band mellan medborgaren och staten, uttryckt i patriotism. Till sist har den *imperativa* funktionen bla till uppgift att förhindra statsfientliga handlingar. Van Den Bercken påvisar sålunda att ideologien för de sovjetiska medborgarna och deras regering ej först och främst bör ses som en uppsättning sanningar eller vetenskapliga värderingar att godtagas som trosartiklar, utan snarare som beteenderegler eller standarder för samhälleligt beteende och politisk handling. Statsmakten i Sovjetunionen är samtidigt den instans som bestämmer innehållet i ideologiens doktrin.

Enligt Van Den Bercken skiljer sig sovjetideologien på denna punkt från västerländska ideologier, vilkas auktoritet grundas på förespråkarnas mått av övertygelse och på deras godkännande av grundsatserna hos vederbörande ideologi. Den sovjetiska etatismen skiljer sig i detta avseende också från en vetenskaplig teori, som ju endast är giltig

så länge den stämmer överens med de empiriska fakta som underbygger densamma. Den sovjetiska etatismen, däremot, grundar sin giltighet på rättsliga sanktioner mot icke-auktoriserade tolkningar av doktrinen.

Ideologisk monokultur

Van Den Bercken konstaterar att den sovjetiska staten, i dess egenskap av ideologisk monokultur, inte kan erkänna alternativa eller konkurrerande ideologier som jämlikar, vare sig på politiska grunder eller som världsåskådning. Ett sådant erkännande skulle leda till intellektuell pluralism, som i sin tur skulle medföra att den sovjetiska etatismens kvintessens omintetgjordes. Emellertid finns det, menar Van Den Bercken, två ideologiska värdesystem eller tanke-mönster som ifrågasätter den statsbärande ideologien: den i vissa unionsre-

Troende kommunister måste vara troende ateister.

publiker spirande nationalismen samt religionen. Nationalismen utgör ett än större hot när den förknippas med religionsutövning såsom fallet är med den litauiska katolicismen och den ryska ortodoxien. Religionen är dock ett hot mot sovjetstaten även utan den nationella kopplingen när den genom att placera Gud över staten tillbakavisar den sovjetiska ideologiens etatistiska anspråk.

Denna ideologi avvisar konsekvent varje etisk värdering som strävar ovanför eller utanför staten, och förvägrar medborgarna rätten till ett etiskt samvete. Den sovjetiska etiken förnedrar män-

niskan till att bli blott ett politiskt föremål, en statsmedborgare. Utifrån en religiös utgångspunkt, å andra sidan, flyttas tonvikten från det politiska medborgarskapet till människans person och hennes uppslutning kring staten i enlighet med det egna samvetet. En antydning om att denna senare inställning förekommer i andra kommunistiska stater får vi om vi betraktar den politiska händelseutvecklingen i Polen från slutet av 1970-talet och framåt. Sedan december 1981 har visserligen den polska statsmakten sökt att i någon mån återgå till det sovjetiska mönstret. Den har dock en så gott som jämvärdig motståndare i den katolska kyrkan, ett förhållande som saknar motstycke i de andra kommunistiska länderna.

Van Den Bercken betonar att kampen mot den religiösa livsåskådningen är en inbyggd nödvändighet för den sovjetiska ideologien och följaktligen inte avhängig av de olika kyrkornas politiska inställning eller följsamhet. Således motarbetas kyrkorna och andra religiösa samfund i sin utövning och utsätts för ateistisk propaganda även om samfunden ifråga förklarar sig vara lojala gentemot det sovjetiska systemet. En sådan lojalitetsförklaring är för en grundläggande förutsättning för att ett samfund skall få verka.

Västerlandets sekularisering

Van Den Bercken påminner om det självklara förhållandet att västerlandets civilisation idag är högeligen sekulariserad utan att vara fientligt inställd till religionen som sådan. Kulturen söker inte förneka sitt religiösa ursprung och strävar inte efter att utplåna de kvarva-

rande religiösa företeelserna med våld. Allt detta söker den sovjetiska ideologien att åstadkomma.

Denna den sovjetiska ateismens politiska dimension skiljer den från den gängse ateismen i Väst, som av sovjetiska kommentatorer anklagas för att utmynna i blott en teoretisk förnekelse av Guds-begreppet. Enligt det sovjetiska synsättet ägnar sig den västerländska ateismen inte åt en aktiv antireligiös kamp med hjälp av ständig ateistisk propaganda.

Hur viktigt det propagandistiska verket bedöms vara illustreras väl av den konstitutionella regleringen härav. I den ryska rådsrepublikens första författning, antagen i juli 1918, tillförsäkrades medborgarna rätten till både religiös och antireligiös propaganda. Denna bestämmelse inleddes så gott som oförändrad i den år 1923 för hela Sovjetunionen antagna författningen. I maj 1929 ströks rätten till religiös propaganda ur författningen. I Sovjetunionens gällande konstitution, antagen år 1977, stadgas i artikel 52 att samvetsfrihet, dvs frihet att bekänna sig till en religion vilken som helst eller till ingen alls, är tillförsäkrad Sovjetunionens medborgare, liksom rätten att utföra religiösa riter och *ägna sig åt ren ateistisk propaganda*.

"Vetenskaplig ateism"

Den politiska ateismen har begåvats med en teoretisk överbyggnad i form av "vetenskaplig ateism" (nautjnyj ateizm). Analysen härav bör inte utgå från den dialektiska materialismen. Denna av Marx formulerade teori avvisar nämligen religionen ur en strikt teoretisk ståndpunkt och leder inte av nödvändighet till

kamp mot religionen och religionsutövare, ehuru sovjetideologien numera tolkar Marx' religionskritik på detta sätt.

Sovjetisk vetenskaplig ateism är mera än en filosofisk förnekelse av Gud. Det är en förnekelse av alla religiösa värderingar oavsett om dessa har moraliska, sociala eller kulturella förtecken. Av denna anledning kallar Van Den Bercken den för en kategorisk och radikal ateism. Den kategoriska karaktären understryks av dess uppfattning om sig själv som den enda sanna ateismen.

Ett tredje viktigt kännetecken för den sovjetiska ateismen är dess konfessionella karaktär. Troende kommunister måste vara troende ateister emedan ideologisk ateism inte hävdas som en enskild uppfattning utan tar sig uttryck i organiserad otro. Den har sitt eget credo och egna doktrinskrifter, sina egna riter och symboler. I många avseenden påminner den organisatoriska uppbyggnaden om religiösa trosrikningars.

Lenin

Den sovjetiska ateismens tre väsentligaste drag, den politiska motivationen, det kategoriska uttrycket och den konfessionella uppbyggnaden, formulerades av Lenin. Van Den Bercken påminner om det ofta förbisedda faktumet att Lenin betytt mycket mera för den sovjetiska ateismens utveckling än Marx. Lenin var förvisso ingen stor teoretiker och presterade inga självständiga tillägg till Marx' religionskritik. Enligt denna var religionen teoretiskt föråldrad och dömd att försvinna, varför den inte behövde ägnas särskilt mycket uppmärksamhet. Lenin däremot tog marxismens antireligiösa inställning på nitiskt allvar

och sökte utplåna religionen i Ryssland, enkannerligen i den ryska ortodoxa kyrkans form.

Lenin uppfattade helt korrekt kyrkan som en antirevolutionär, och följaktligen antibolsjevikisk, företeelse. Van Den Bercken jämför härvid Lenin med storfursten Vladimir av Kiev och hävdar att Lenin varit lika betydelsefull för strävan att utplåna religionen i Ryssland, sedermera Sovjetunionen, som Vladimir varit för att införa kristendomen i Ryssland för snart ettusen år sedan år 988.

Van Den Bercken noterar samtidigt att Lenins försök att avkristna landet är det första försöket i sitt slag sedan Konstantin den Stores dagar. Frågan är dock hur pass framgångsrik denna antireligiösa kamp varit under de nära 70 år som gått sedan den sk nya eran inleddes. Om man

Lenin har betytt mycket mera för den sovjetiska ateismens utveckling än Marx.

får tro Van Den Bercken är svaret – inte särskilt.

A-ateism

Den vetenskapliga ateismens farligaste fiende är den likgiltighet mot organiserad otro som en del partitrogna visar, sk a-ateism. Van Den Bercken påstår att denna attityd fått ordentligt fotfäste och att den utgör ett större hot mot den sovjetiska ideologien än den sk religiösa renessansen, som han gör gällande är tämligen begränsad i omfattning och kan bekämpas med traditionella antireligiösa metoder.

Van Den Bercken anställer sedan en mera ingående jämförelse mellan den filosofiska och den ideologiska ateismen. Den förra utgår från vetenskapliga argument istället för politiska motiv. Till skillnad från den sovjetiska ateismen är den filosofiska inte en kollektiv trosbekännelse utan en enskild angelägenhet. Slutligen är den filosofiska ateismen varken kategorisk eller intolerant utan mottaglig för religiös symbolik och estetik samt respekterar andras trosövertygelse. Den ideologiska ateismen intresserar sig endast för religionen ur en politisk, icke-teoretisk synvinkel och erkänner inte det filosofiskt berättigade i frågan om Guds existens.

Ateismens kunskapsteori

Van Den Bercken redogör avslutningsvis för den ideologiska ateismens kunskapsteori. Han inleder med det självklara påståendet att Guds existens eller icke-existens inte vetenskapligt kan bevisas. Religiös tro och dogmatisk otro är således förvetenskapliga begrepp, som endast kan rationaliseras i efterhand. Ideologisk ateism bör därför kunskapsteoretiskt jämföras med dogmatisk teologi. Enligt bägge dessa "vetenskaper" bevisas något som a priori var obestridligt för den ifrågavarande "vetenskapens" utövare. Emellertid erkänner den dogmatiska teologien dess urvetenskaplig synpunkt relativa karaktär.

Den ideologiska ateismen, å sin sida, gör anspråk på att vara helt vetenskaplig. Av denna anledning är det inte heller möjligt att jämföra med andra, icke-sovjetiska former av religionsvetenskap. Dessa studerar ju fenomenet religion ur komparativ, strukturell, psykologisk och

filosofisk synpunkt och går inte in på frågan om sanning när olika trosbekännelser granskas. Den vetenskapliga ateismen studerar religionen för att avslöja osanningen hos religiösa uttalanden och dogmer. Religionen betraktas som ett samhälleligt ont och studeras därför i syfte inte endast att avslöja dess absurditet utan även för att bättre kunna bekämpa den i praktiken. Den vetenskapliga ateismens existensberättigande består därför i att propagera och missionera för sin otro.

Sanning och tro

Sammanfattningsvis kan sägas att Van Den Berckens analys av den sovjetiska ateismen är både skarpsinnig och övertygande. Dock är inte alla hans teser invändningsfria. Han synes tex avvisa betydelsen av den pågående religiösa förnyelsen i Sovjetunionen på ett något lättvindigt sätt och förefaller fästa något för stor tilltro till myndigheternas förmåga att undertrycka dessa yttringar. Emeller-

tid är det svårt att inte instämma i hans bedömning av att den vetenskapliga ateismen är en grundpelare i den sovjetiska statsideologiens byggnadsverk. Denna i sanning totalitära ideologi kan definitionsmässigt inte erkänna en transcendent verklighet.

I den tid då vetenskapspositivismen, med dess naiva anspråk på att genom ett oavbrutet faktainsamlande nå fram till den vetenskapliga Sanningen, för länge sedan övergivits, står den sovjetiska ideologien kvar på den vetenskapspositivistiska barrikaden som den siste kämpe för en förlorad sak. I sin fullständiga tomhet och brist på känsla för livets "vertikala" dimension är den sovjetiska ideologien en tro som träffande kan beskrivas med följande av Van Den Bercken anförda citat ur Dostojevskijs roman Idioten: "Ryssar blir inte normala ateister, nej, ateism för dem är helt enkelt en ny religion. De tror på den utan att förstå att de tror på Ingenting. Så stort är vårt behov av att tro".